
¹²⁵ Typerend voor beide trends is dat in januari 1921 de gereformeerde kerk B van Werkendam in haar geheel wilde overstappen naar de Chr. Geref. Kerk, maar toen dat niet zonder slag of stoot ging zonder omwegen koos voor de Gereformeerde Gemeenten. De christelijk-gereformeerden eisten onder meer van de Werkendammers dat alle leden opnieuw geloofsbelijdenis zouden afleggen. Sinke, *Zijn daân getoond* 1, 229.

¹²⁶ J.H. Velema, 'Verhouding tot andere kerken' in: *En toch niet verteerd*, 136v; M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk. Licht en schaduw in de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten 1928-1948* (Houten 2004) 35.

¹²⁷ Brede bekendheid kreeg de pennensrijd tussen de predikanten J. van der Linden en H. Janssen, die niet tot de kerkelijke bladen beperkt bleef. Respectievelijk publiceerden zij *Heeft de Christelijke Gereformeerde Kerk recht van bestaan?* ('s-Gravenhage 1922) en *Voor waarheid en recht. De brochure van ds. Joh. van der Linden beantwoord* (Dordrecht 1922) (met op blz. 78 de oproep afstand te doen van pretenties). Vgl. Rullmann in *Jaarboek GKN* 1923, 265.

had hij zijn mening ten beste gegeven om nog te kunnen verwachten dat mensen geen mening over hem hadden.

Zwak was dat Wisse zich nauwelijks schriftelijk verantwoordde over zijn ingrijpende stap. Daar staat tegenover dat hij met zijn verbale vaardigheden zijn hoorders gemakkelijker overtuigde dan met teksten die uiteen konden worden gerafeld door zijn tegenstanders. Met deze toespraken bereikte hij nauwelijks zijn eigenlijke tegenstanders, die hem daarom des te gemakkelijker konden vastpinnen op eerdere schriftelijke uitlatingen. Het is evenwel raadselachtig hoe hij zich daartegen effectief had kunnen verweren, want ze zijn onmogelijk te verenigen met zijn voorstelling dat hij al 22 jaar echt problemen had met de opvattingen in de Gereformeerde Kerken. Zowel Wisse zelf als zijn biografen hebben daarover een mythe geschapen.

Voor Wisse zelf ging het meer om de zaak waarom hij uittrad dan om de daad die daarvoor nodig was. Daarmee stond hij in een traditie van predikanten die de hand lichtten met het onderteekningsformulier, waarin zij voor Gods aangezicht beloofden in de kerkelijk weg bezwaren aan de orde te stellen. Wisses uittreden is typisch in de zin dat een predikant zich hiervan zo goed als altijd ontheven voelt met een beroep op de vergeefsheid. Typisch was Wisses uittreden ook in zoverre zijn overgang naar een ander kerkverband resulteerde in een oprisping van kerkelijke zelflegitimatie en verslechterde verhoudingen. Een uitgekristalliseerd geheel vormden de Chr. Geref. Kerk en de Gereformeerde Gemeenten in het tweede decennium van de twintigste eeuw nog niet. Tegelijk begon het kerkelijk bewustzijn echter steeds sterker te worden, en vooral de kerkelijke leiding ging daarin voor.¹²⁵ De christelijk-gereformeerde synode herhaalde in 1919 nog eens nadrukkelijk de stelling dat gereformeerden uit alle kerken geroepen waren zich bij hen te voegen. Ditmaal was de spits van deze uitspraak gericht tegen de Gereformeerde Gemeenten, waar het groeiende zelfbewustzijn naar voren kwam in de publicatie van een eigen kerkelijk orgaan, *De Saambinder* (1919), en de pogingen een theologische opleiding van de grond te tillen. In 1910 was deze stellingname een reactie geweest op een verzoek van de Gereformeerde Kerken om samen te spreken.¹²⁶ Wisses overgang resulteerde erin dat de christelijk-gereformeerden zich verder ingroeven en in polemieken in den brede hun bezwaren tegen de Gereformeerde Kerken ontwikkelden. In dat kader hielp de oproep samen afstand te doen van pretenties niet meer.¹²⁷ Toenaderingspogingen werden structureel afgewezen, de motieven daarvoor steeds scherper geformuleerd.

Was de uittreding nodig? Wisse zelf erkende dat hij in Driebergen alle ruimte kreeg. Evenals voor iemand als Den Hengst gold dat Wisse op meer plaatsen waardering genoot en alle ruimte